

PERIOADA «TEXTELEOR RELIGIOASE» DIN ACTIVITATEA LUI NICOLAE SPĂȚARUL

ZAMFIRA MIHAIL

*Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române
zmbail2006@yahoo.com*

Résumé. Les découvertes et les attributions du XXe siècle présentent actuellement un legs volumineux dans les quatre langues que Nicolae le Spathaire a utilisées pour écrire (le grec, le latin, le roumain, le russe); il écrivit en roumain jusqu'en 1671 seulement. Son œuvre en roumain marque tant la réception de l'un des textes fondamentaux du christianisme (*l'Ancien Testament*) et d'autres écrits théologiques, de la dogmatiques ou de la morale, *Carte cu multe întrebări...*, *Mântuirea păcătoșilor (Amartolon Sotiria)*, *Apologia împăratului bizantin Ioan Cantacuzino*, que des histoires universelles telle celle de Hérodote ou du récemment attribué *Cronograf*. Nicolae le Spathaire ne s'est pas soucié, en général, d'authentifier la paternité de ses œuvres par des annotations, des dédicaces ou de les personnaliser dans d'autres formes. Dans la plupart des cas, c'est aux copistes que nous devons de savoir que Nicolae (Cîrnul) ou le Spathaire, Nikolaj (Gavrilovič ou Spafarij) est l'auteur de la traduction ou de l'ouvrage respectif. L'absence des manuscrits holographes impose que l'analyse de la langue roumaine de ses écrits se fasse par l'intermédiaire des copies plus ou moins révisées par les copistes qui ont pourtant reconnu sa paternité (quelque fois la mentionnant explicitement). Sa calligraphie cursive (heureusement préservée dans quelques documents originaux) nous la trouvons dans le texte roumain de certaines prières et du recueil des prières qu'il écrivait pour ses amis dont il avait fait don à G. Stiernhielm à Stockholm en 1666 et respectivement à Thomas Smith en 1669 à Constantinople. Le Spathaire se serait impliqué dans la vie culturelle roumaine, en tant que connaisseur du grec ancien, dès 1655, lorsque, jeune homme âgé de 18-19 ans, revenu des études suivies à la Grande École de la Patriarchie de Constantinople, il aurait traduit pour le Métropolitain Gheorghe de Moldavie un recueil de textes byzantins. La traduction en roumain de certains textes religieux très importants a continué jusqu'en 1671, avec passion et persévérance, dans un rythme alerte si l'on prend en considération le nombre de textes et leurs dimensions. Il est à supposer que le Spathaire ait entrepris la traduction en roumain des écrits religieux, stimulé par le climat (qui régnait à Constantinople et, probablement, en Moldavie aussi) créé par une élite dont les discussions tournaient autour des problèmes théologiques et par les milieux savants qui prisaient un exercice mental consistant en dialogues imaginés (questions et réponses). Tout le monde débattait des sujets religieux. Nicolae le Spathaire était un écrivain orthodoxe par excellence.

Mots-clés: Nicolae le Spathaire, écrits en roumain, écrits religieux.

Un proiect generos gândit și în desfășurare la Iași, „Monumenta linguae Dacoromanorum”, care include pe coloane distincte textele Bibliei din 1688 și ale Vechiului Testament din mss. Cluj 45 și BAR 4389 (MLD), ne reunește din nou pentru recitirea scrierilor cărturarului Nicolae, fiul lui Gavril (1636 – 1708). Regândirea celor gândite de înaintași descoperă noi fațete ale scrisului și noi valențe ale identității lor, poate contribui cu completări și corectări ale opiniilor anterioare.

Cunoașterea operei sale nu depinde de momentele „festive”, dar unele *noduri* ale timpului sunt, totuși, momente în care atenția lumii academice se focalizează pe anume personalități, pentru a adânci cunoașterea lor atât în consens cu prezentul istoric, cât și (sau mai ales) în acord cu înaintarea cunoașterii științifice a ceea ce ei reprezintă pentru istorie.

Istoria literaturii române nu cunoaște, deocamdată, scrierile în limba română ale lui Nicolae Spătarul în versiune autografă. Analiza textului și a limbii (române) folosite de el se face prin intermediul copiilor transmise mai mult sau mai puțin remaniate de către copiii care i-au recunoscut paternitatea (menționând-o de mai multe ori explicit). Doar însemnări și texte de rugăciuni au fost scrise *proprio manu*. Datorită situației neobișnuite în care s-a păstrat opera sa în limba română, un cărturar de notorietate și valoarea sa beneficiază atât de târziu de editarea critică a unor scrieri, dintre care unele recent descoperite.

Cărturarul Nicolae din Moldova în timpul vieții s-a identificat sau a fost denumit cu numele Spătarul. Identitatea, se știe, o exprimăm, și în scris, prin iscălitură. Iscăliturile sale cunoscute, în scrierile de tinerețe, sunt în limba greacă. În 1669, în codexul de 4 foi (8 pagini) cu rugăciuni alcătuit de el și dăruit capelanului Thomas Smith la Constantinopol, după dedicație consemnează data înmânării cadoului și își menționează numele întreg, în text. Identitatea sa a fost formulată și în română și latină. După 1671, a scris în limbile rusă¹, greacă și latină și s-a iscălit în rusă. El nu s-a îngrijit, în genere, să-și autentifice paternitatea manuscriselor. În majoritatea cazurilor, copiii, editorii, diferite personalități europene sunt cei care au transmis tradiția că (în ordine cronologică, cu denominativul:) Niculae / Nicolae Cârnel sau Spadario, Spathari, Spăt.[arul] sau Nicolai Gavrilovici, Spafarij este autorul textului la care se face referirea. Dovada caligrafiei sale cursive se păstrează în puține acte (Belobrova 1981) și în micul codex din 1669 (Mihail 1996).

Implicarea tânărului Nicolae în activități culturale românești este atestată din 1655, pe când tânărul de 18–19 ani, întors de la studiile urmate la Marea Școală a Patriarhiei de la Constantinopol, și-a folosit cunoștințele bogate în limba și scrisul bizantin pentru a traduce în limba română la început texte de cancelarie sau hagiografice. Atestarea povestirii despre *Minunea icoanei Maicii Domnului* atribuită

¹ Atestările din scrierile sale fac parte din bibliografia de bază a Dicționarului limbii ruse din sec. al XVII-lea: *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.*, Moscova, „Nauka”, 23 vol., 1975–1996.

mitropolitului Gheorghe, din „1723”² contribuie la înțelegerea reputației de care s-a bucurat de la întoarcerea sa de la Constantinopol și care i-a premers, apoi, de-a lungul vieții. Ca grămatic a transpus, în anii următori, în limba română scrieri religioase foarte importante și într-un ritm alert.

La 10 ianuarie 1661, Nicolae Spătarul terminase de tradus (cu adaptări) *Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, [a Sf. Atanasie], după cum consemnează însemnarea din singurul manuscris identificat până acum (ms. 494 BAR, f. 269r–281v), o copie de la sfârșitul sec. al XVII-lea.³

Descoperirea și identificarea de către N.A. Ursu, în 1999 (Ursu 1999: 11), a unei alte traduceri necunoscute a lui Nicolae Spătarul: *Apologia împăratului bizantin Ioan Cantacuzino* în ms. rom. 91 de la Arhivele Naționale Iași, editată recent (Ioan Cantacuzino 2010), deschide noi perspective pentru exegeza traducerilor din prima tinerețe ale lui Nicolae, cu atât mai mult cu cât N.A. Ursu a presupus, argumentat, că traducerea a fost făcută înainte de 1661 (Ursu 2003: 342–353).

Cele patru apologii ale împăratului Ioan Cantacuzino (1292 – 1383) sunt răspunsuri: *Aicea sunt răspunsuri creștinești pre rând pentru Domnul Hristos*⁴ la problemele dintr-o scrisoare *care a scris persul către Melenti* (106 f.) completate cu *patru orații* (f. 107–160). Răspunsurile sunt lămuriri dogmatice, similare celor formulate de Sf. Atanasie. Expunerea apologetică a lui Ioan Cantacuzino este o pledoarie pentru apărarea Ortodoxiei, ca și răspunsurile Patriarhului Atanasie al Alexandriei. Deși aparținând unor scriitori din epoci diferite, argumentele pentru apărarea principiilor credinței creștine sunt similare, conforme principiilor statuate la Sinoadele ecumenice.

O altă traducere în limba română, scrierea de educație morală creștină (Ursu 2003: 279) *Mântuirea păcătoșilor (Amartolon Sotiria)* a călugărului cretan Agapie Landos, aflată tot în ms.rom. 494 de la BAR, conține o referire a copistului că traducătorul (cel puțin al unei părți din cele trei ale lucrării) a fost Nicolae Cârnel. N.A. Ursu consideră că Nicolae a tradus integral lucrarea, realizată „mai curând în Moldova înainte de 1659” (Ursu 2003: 339), el admitând și posibilitatea traducerii cărții „fie la Constantinopol, între anii 1661-1664 sau mai târziu până în 1678”. Liviu Onu atribuie lui Nicolae doar traducerea părții a III-a a lucrării, din ms. BAR

² Argumentele istoricului Ștefan Gorovei pledează pentru „paternitatea Spătarului asupra traducerii și compilării unor documente bizantine aflate la mănăstirea Neamțului privitoare la unele fapte din istoria Mitropoliei Moldovei” (Gorovei 1985; Gorovei 2003).

³ P.V. Haneș a realizat o ediție, în 1962 (Haneș 1962), în care a reproduș textul din ms. 494 BAR. Prezentarea anterioară a manuscrisului a fost făcută de C.C. Giurescu (Giurescu 1927). Într-un nou context, cu identificarea surselor și comentarii bogate, Virgil Căndea, un exeget rafinat, folosind o metodologie interdisciplinară și informația referitoare la cultura umanistă a epocii, editează din nou lucrarea (Căndea 1979: 89–105). Traducerea din nou a textului, cu retipărirea critică a variantei Spătarului și a unei alte retraduceri datorată monahilor Gherontie și Grigorie, a fost realizată de Traian S. Diaconescu (Diaconescu 1997: 66–155).

⁴ „Probabil explicația traducătorului român”, comentează editoarea (Cantacuzino 2010: 129).

494 (f. 191^v–281^v), la Constantinopol, în anii 1661 – 1664 (Onu 2002. Cf. și Mareș 1979).

Traducerile, succesive, ale unor lucrări din aceeași sferă tematică religioasă sunt martorele unei continuități de preocupări, ale pasiunii pentru transpunerea dintr-o limbă în alta ca transfer de informație personalizată, acceptată în comunicarea cotidiană și în cea, mult mai restrictivă, a comunicării principiilor esențiale ale teologiei. Nicolae, ca persoană, se vedește din prima tinerețe un pasionat, un om al dăruirii totale pentru cunoaștere, cu o curiozitate nesfârșită pentru cele ale spiritului, cu putere de autodepășire și o mare capacitate de temeritate intelectuală. De la primele încercări de condei se poate deduce că opțiunea lui se îndreaptă spre colocvii și arguția argumentației. *Întrebările și răspunsurile* îl avantajau prin proiecția virtuală a unui interlocutor avizat, care trebuie convins de adevărurile formulate de cel care răspunde sau, prin demonstrație savantă, la schimbarea propriilor păreri, de multe ori stereotipuri, și la acceptarea tezelor veridice.

Varianta lucrării *Întrebări și răspunsuri* tradusă de el a fost atribuită Sf. Atanasie (anii 293-373), patriarh al Alexandriei. În text se menționează că este „tâlmăcită de Nicolae Spăt.[arul] de pre limba grecească pre limba noastră proastă rumânească” și data încheierii traducerii. Lucrarea se caracterizează printr-o tratare liberă a traducerii care, alături de reproduceri literale, are paragrafe de adaptări și interpolări de texte proprii (Dragomir 2006), sau fragmente din alte contexte (Mareș 1989), tehnică pe care Nicolae Spătarul o va folosi în majoritatea alcătuirilor sale, cu deosebire în cele redactate în limba rusă⁵.

Carte cu multe întrebări este construită pe principiul narativ al răspunsurilor la întrebări, procedeu literar folosit atât de literatura didactică, cât și de cea catehetică, începând din antichitatea târzie, și foarte răspândit și în literatura veche românească încă din secolul al XVI-lea⁶, frecvent în lucrări pentru activitate catehetică și pentru lectură în chilie.

Tânărul Nicolae se vedește atras de această categorie de scrieri, cu care era familiarizat din școală. Printre cărțile pe care le va fi avut la îndemână în limba română sunt tipăriturile românești de la Iași și este de presupus că a cunoscut și cartea *Șapte taine a besearecii, Iași, 1644*, „alcătuită în manieră catehetică prin întrebări și răspunsuri despre sf. Taine” (*Șapte taine*: 36). Și alte scrieri ale literaturii monahale erau construite cu aceeași tehnică.

⁵ De consultat studiul foarte detaliat al M. A. Momina, *Atlas Sinensis i Opisaniie Kıtaja Nikolaja Spafarjia*, «Revue des études sud-est européennes», XLV, 2007, p. 261–278, care compară integral textele celor două scrieri, stabilind ceea ce a tradus, cât a prelucrat și ce a introdus personal Spătarul în redactarea relației sale comandate de țar.

⁶ Cf. *Crestomație literară română veche* (coord. I.C. Chișimia, Stela Toma), vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984, înregistrează referiri la texte de acest tip. Prima carte românească tipărită de Coresi (15 sept.1559–3 mai 1560) este *Întrebare creștinească*, un catehism al cărui titlu explică „maniera de prezentare: întrebare și răspuns” care, după opinia unor cercetători, ar fi reprodus Catehismul imprimat la Sibiu în 1544 (p. 62–64). Tot acolo, vezi și p. 101, 191, 202, 203 206, 226. Vezi și Velculescu 1989 și Velculescu 2000–2001).

Tânărul grămatic prelungea, prin traducerea sa, spiritul de emulație de la școala constantinopolitană. El contribuia cu noile texte în limba română ale lui Atanasie și ale lui Ioan Cantacuzino la cunoașterea normelor dogmatice și morale ortodoxe, pentru a apăra principiile ortodoxiei de reproșurile eterodocșilor, acțiune întreprinsă de Sinodul de la Iași din 1642. În lucrările sale transpare dorința de etalare a erudiției, prin completările introduse.

Alături de cele 20 de întrebări de lămuriri dogmatice, *cu răspunsuri despre Sfânta Treime, despre dumnezeirea lui Hristos ș.a. (cu exemplificarea întrupării Fiului lui Dumnezeu fără stricăciune, precum trece raza soarelui prin sticlă și cu vestita imagine a creării mărgăritarului, precum fulgerul „care intră în ochii pânei - scoicii și luminându-i, îi face mărgăritariu” (perlă), cu răspunsurile despre mântuire noastră* (Diaconescu 1997: 116), în partea a doua, *Către Arbonte*, care însumează 12 răspunsuri, dezbateră se face pe marginea întrebării (de la a 3-a la a 12-a): *Când, de unde și cum se făcură îngerii?* (Diaconescu 1997: 138 ș.u.).

Ne-am oprit asupra răspunsurilor din această lucrare pentru că, peste mulți ani, avem dovezi că Nicolae Spătarul a folosit informația din textul tradus de el. În Rusia, în noiembrie 1671, Nicolae Spătarul a fost atras într-o discuție despre teologia ortodoxă de către personalitățile pe atunci influente la Moscova: Paisie Ligaridis, mitropolit de Gaza, Epifanie Slavinețki și Simion Polocki (reprezentatul iezuiților în Rusia), o convorbire, „de verificare” o considerăm noi, prin care acești „localnici” doreau să cunoască opiniile cărturarului recomandat de patriarhia Ierusalimului, cu care niciunul dintre cei trei nu era în acea perioadă în bune relații. În relatarea evenimentului într-un manuscris identificat (în 1970) de I.F. Golubev în Arhivele de Stat din Kalinin (în nordul Rusiei)⁷ sunt reproduse, în limba rusă, problemele discutate. La unele dintre subiectele discuției Nicolae a răspuns folosindu-se de argumentele din cele două cărți traduse de el anterior; el a intervenit cu mai multe completări citând opiniile lui „Dionisie cel sfânt” și ale Apostolului Pavel și a citat din „răspunsuri către Antioh” (Golubev 1971: 55) pe care le întâlnim și în *Cartea cu multe întrebări*, în partea a doua, *Către Arbonte* (subl. n.). De asemenea, problematica din această lucrare a contribuit la înmulțirea informației pe care a folosit-o ulterior în propria sa contribuție, *Enchiridion sive Stella Orientalia Occidentali splendens*.

În traductologie, perspectiva asupra opțiunilor traducătorului luminează, precum biografia, în cazul autorului, aspecte ale operei rezultate. La prezumtiva întrebare referitoare la motivul pentru care Nicolae Spătarul a tradus ceea ce a tradus, înainte de a ne referi la alte traduceri în limba română vom aminti că în perioada moscovită, deși atribuțiile sale se încadrau în efectuarea unor traduceri comandate de țar, cercetările au scos la iveală că Nicolae Spafarij nu numai că alcătuia prefețe proprii pentru unele dintre scrierile comandate, fără a avea permisiunea, obligatorie,

⁷ I.F. Golubev, *Vstretchia Simeona Polockogo, Epifanija Slavineckogo i Paisia Ligarida s Nikolaem Spafariem i ich beseda*, în „Trudy otdela drevnerusskoj literatury”, vyp. 26, Leningrad, 1971, p. 294–301. Traducerea noastră, cu note și explicații, se află sub tipar.

dar a și tradus, „pe cont propriu”, cum s-ar spune, mai multe scrieri, a căror difuzare a avut altă traiectorie decât exemplarele multiplicare la Posolskij Prikaz (Departamentul solilor). În 1698, când Gh. Kastriota vine la Moscova cu cereri din partea lui Constantin Brâncoveanu, Spătarul îi oferă, prietenește, o traducere recentă de a sa, la fel cum a dăruit și atâtea alte manuscrise, ceea ce dovedește că se simțea „proprietar” al traducerilor sale.

Aceste considerente ne determină să presupunem că inițiativa traducerii în limba română a lucrării *Carte cu multe întrebări*, ca și a scrierilor lui Ioan Cantacuzino, îi aparține. În această perspectivă, având în vedere cu deosebire *Cartea cu multe întrebări*, noi opinăm că Nicolae a tradus și din pasiune, pentru propria sa plăcere.

Manuscrisul *Cărții cu multe întrebări* considerăm că a fost destinat mediului monahal, în care a și rămas, pentru că varianta târzie care a fost identificată (păstrată acum la BAR, ms. rom. 494) este o copie de la sfârșitul secolului al XVII-lea găsită „la desființatul schit Tisa Silvestri, de unde [manuscrisul] a fost adus în com. Odobești, jud. Bacău” (*În sec. al XIX-lea, n.n.*) — însemnarea lui Grigore Crețu pe coperta interioară) (Ștrempel 1978: 126). Prin urmare, ea a fost păstrată mai mult de 200 de ani de către monahi care au citit-o, dar nu au multiplicat-o. Aceasta ar putea explica de ce traducerea lui Nicolae se păstrează doar într-o copie (BAR ms.rom. 494). Alte două retraduceri ulterioare ale *Întrebărilor bogoslovești* ale Sf. Atanasie (sau atribuite lui) au fost tipărite, în 1741 la București și în 1803 la Iași, traducătorii necunoscând textul lui Nicolae.

În cazul celor patru orații și patru apologii ale lui Ioan Cantacuzino, „este posibil ca traducerea să fi fost făcută, la fel ca și cele mai multe traduceri ale sale, în urma unei comenzi, venită eventual din partea unui membru al familiei Cantacuzinilor, ramura moldovenească” (Cantacuzino 2010: XXIII), presupune editoarea. Este adevărat că, în acest caz, însemnările adevărate că manuscrisul a circulat în mediul cancelariei domnești de la Iași, în perioada în care Nicolae era grămatic. Și, din câte se cunosc, Mitropolii Moldovei Ghedeon, ca și Sava de mai târziu, nu au lăsat mărturie de implicare culturală.

Însă, cu toate că Nicolae a fost permanent în preajma curților domnești, noi luăm în considerație și adâncim cercetările mai ales asupra legăturilor sale de până la 1671 cu oamenii Bisericii, unii dintre ei foști colegi de la școala constantinopolitană.. Dintre personalitățile cu care s-a intersectat de-a lungul vieții, monahul Dosithei Notara, cu doar cinci ani mai tânăr, i-a fost dintre cei mai apropiați. Dosithei a devenit, la doar 28 de ani, în 1669, Patriarh al Ierusalimului, și a contribuit la noul curs al vieții Spătarului, recomandându-l în 1670 Țarului Alexei Mihailovici. Primul drum al lui Dosithei în Moldova avusese loc în aprilie 1664 (Elian 2003: 166 și nota 103) și se poate presupune că el va fi adus manuscrisul lui Nicolae al *Vechinului Testament* în limba română de la Constantinopol la Iași. Dar și alte fețe bisericesti i-au fost aproape lui Nicolae.

În anii 1645-1660 Patriarh al Ierusalimului a fost Paisie, fost egumen al mănăstirii Galata, care veghease asupra tinerilor spudei veniți din țările române la Școala Patriarhiei din Constantinopol și Nicolae îi fusese în preajmă. Iar Sediul

Metocului Sf. Mormânt de la Ierusalim de la Constantinopol era (și a continuat să fie până în anii '40 ai secolului trecut) un așezământ care adăpostea un tezaur inestimabil de cultură românească.

În perioada petrecută în Țara Românească (în 1659 Nicolae însotște [prima dată] pe Gheorghe Ghica, numit Domn, și este ridicat de acesta la rangul de Mare Spătar) ar trebui să avem în vedere că Mitropolit al Ungrovlahiei era Ștefan (Olar 2010: 137–182). Acesta revenise și a condus Biserica în anii 1655–1668, pe care o înzestraseră înainte cu câteva cărți de cult ale căror rânduieli tipiconale erau în limba română: *Pogribania preoților mireni și a diaconilor* (1650); *Mistirio sau Sacrament sau Taine 2 între 7, Botezul și Sfântul Mir*, tradus chiar de către mitropolit (1651) și *Târnosania* (1652), slujba sfințirii unei biserici. De la acest Mitropolit se păstrează și două manuscrise de *Slujebnice* (Liturgiere arhieresti)⁸ de la mijlocul sec. al XVII-lea, în slavonește, dar în care atât tipicul, cât și multe rugăciuni sunt redată în limba română. De aceea, considerăm că și Mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei, prin inițiativa sa de folosire a limbii române în textul fundamental al cultului ortodox – *Liturghierul* – va fi contribuit la hotărârea ulterioară a lui Nicolae Spătarul de a traduce Vechiul Testament în limba română. La Târgoviște Spătarul va fi auzit la liturgia din Catedrala mitropolitană *Crezul (Simbolul credinței)* și *Tatăl nostru*, care se rosteau în limba română. Și, mai ales, va fi fost la curent cu discuțiile din palatul mitropolitan, dintr-o perioadă anterioară, între reprezentanții ortodoxiei grecești, slave, și ai celei românești, în probleme de dogmă⁹.

Este de presupus că unele traduceri au fost întreprinse de Nicolae Spătarul stimulat de acea atmosferă (pe care o cunoscuse la Constantinopol și pe care, probabil, a reîntâlnit-o în Țările Române), în care elita avea ca subiecte de discuție probleme teologice sau exersarea minții cu dialoguri imaginate (întrebări și răspunsuri) care constituiau o preocupare a cercurilor savante. Subiectele religioase erau pe buzele tuturor, asemenea celor politice de mai târziu (Mihail 1982: 270). Întrebări își puneau cu toții, teologii dădeau doar răspunsurile, deși mintea iscoditoare și raționamentul sofistic complicau foarte mult demonstrația unor aspecte de fapt nedemonstrabile, ci doar imaginabile.

Mai avem în vedere că Nicolae, până la adolescență, a crescut în mediul ecclesiastic riguros din insula Halki și apoi a fost celibatar (s-a căsătorit abia în ultimul deceniu al vieții sale). Astfel am putea înțelege de ce destinatarul („cititorul țintă”) a fost, virtual, cititorul din mediul monahal.

Lucrarea *Mântuirea păcătoșilor (Amartolon Sotiria)* a călugărului cretan Agapie Landos, identificată și ea drept traducere a lui Nicolae Spătarul abia în 1986

⁸ BAR ms. rom. 1790 și Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, ms.rom. 1216 (Velculescu et alii: 2010).

⁹ Arsenie Suchanov descrie cearta cu grecii asupra credinței, patru asemenea confruntări purtate la masă la mitropolitul Ștefan (mai-iunie 1650), la care participaseră Gavril Vlassios (fostul profesor al Spătarului), Mitropolitul grec Meletie al Proilavului și Pantaleon Ligaridis (Olar 2010, 144–145).

(anterior, în 1978 a fost atribuită lui Dosoftei), este considerată de N. A. Ursu ca fiind realizată de Nicolae în Moldova, înainte de 1659, el admițând și posibilitatea traducerii cărții „fie la Constantinopol, între anii 1661-1664 sau mai târziu până în 1678, fie mai curând în Moldova, înainte de 1659” (Ursu 2003: 339). Liviu Onu consideră doar partea a III-a a lucrării (copia din ms. BAR 494, f. 191^v–281^v), singura carte tradusă de Nicolae Spătarul, la Constantinopol, în anii 1661 – 1664 (Onu 2002. Cf. și Mareș 1979: 253–265).

Considerăm că această traducere a avut drept cititor țintă pe monahii aplecați asupra scrierilor morale și hagiografice. Majoritatea manuscriselor dintre cele 120 de copii identificate de către Liviu Onu au fost multiplicare în mănăstirile românești și destinate cititorilor călugări. De exemplu, unul din cele mai vechi manuscrise cu această scriere, din 1691, ms.rom. 1284 BAR, un miscelaneu alcătuit de Selevestru ermonah, de la sfânta mănăstire de la Hârlău, are în primele 128 f. *Amartolon sotiriia*, apoi *Cuvinte ale unor Părinți*.

Nicolae Spătarul și-a ales, în majoritatea cazurilor, lucrările pe care a dorit să le traducă și nu executa „la comandă” traduceri, deoarece preocupările sale, evident, depășeau cu mult pe cele ale unui cărturar limitat la această ocupație. Și, în funcția oficială de traducător la Departamentul solilor de la Moscova, el era cel care le propunea superiorilor săi textele din literatura occidentală pe care apoi le traducea oficial, „la porunca țarului”. Dacă traducerile ar fi fost comandate, ar fi fost normal ca ele să fie păstrate de comanditar sau, în buna tradiție, să fie menționat și numele comanditarului în însemnarea traducătorului, așa după cum se proceda de obicei. Cu deosebire lucrările sale în limba română de până la 1671 par să rezulte din propriile opțiuni. Majoritatea au fost păstrate în mediul eclesial, mai bine zis, monahal. Traducerile lui Nicolae erau lucrări destinate „lecturii”.

Asupra inițiativei traducerii *Vechiului Testament* și analiza aprofundată a tuturor aspectelor referitoare la împrejurările traducerii se pronunță specialiștii consacrați cu devoțiune acestei munci (MLD 1988-2012). Noi am trecut în revistă celelalte traduceri dinainte de 1671, ce-i sunt atribuite.

Profilul lui Nicolae Spătarul, vorbitor nativ al limbii române, se îmbogățește prin cele trei autografe prin care, în împrejurări diferite, consemnează unele rugăciuni în limba română. În 1664 la Stetin, în codicele lui Antonie de Moldovița, adaugă propriile rugăciuni pentru fostul domnitor Gheorghe Ștefan. Lui G. Stiernhielm îi transmite, în 1666, textul unui *Tatăl Nostru* (Oratio Dominica = OD), dar există numai textul din prefața *Bibliei*, Stockholm, 1671, nu și autograful. În 1666, pe când se afla la Stockholm, el i-a dat lui G. Stiernhielm un OD cu caractere latine, pe care acesta l-a reproduș apoi în introducerea *De linguarum Origine* din ediția sa a traducerii Bibliei gotice: *D. N. Jesu Christi SS. Evangelia Ab Ulfila Gotthorum in Moesia Episcopo Circa Annum a Nato Christo CCCLX. Ex Graeco Gothice translata, nunc cum Parallelis Versionibus, Sveo-Gothicâ, Norraenâ, seu Islandicâ, et vulgata edita*, Stockholm, 1671. E. Coseriu a stabilit, în urma unei analize minuțioase filologice, că Nicolae Spătarul este cel care a furnizat acest text. La rândul nostru, transcriind varianta cu caractere grecești a OD din manuscrisul autograf dăruit de Nicolae Spătarul lui Thomas

Smith, în 1669, am adus noi argumente că el însuși a echivalat OD în limba română cu caractere latine, pentru învățatul suedez, și nu i l-a dictat acestuia, așa cum au presupus unii exegeți (Mihail 1995).

Și în codicele trilingv din 1669, scris în două alfabete, chirilic și grecesc, înmănat „pentru eterna amintire a prieteniei celui foarte savant între ierei, kir Thoma[s] Smit[h]” (trad.n.), Nicolae Spătarul se vedește un ortodox practicant deoarece îi scrie, din memorie – după cum am demonstrat (Mihail 1995: 206–226) – *Tatăl Nostru*¹⁰ și *Crezul*, alăturând începuturi ale rugăciunii zilnice a credinciosului ca și prochimenul (versete din psalmi) de la sărbătorile mari, o adevărată cântăcică de rugăciuni *in nuce*. La argumentele noastre din 1995 adăugăm constatarea că textul rugăciunii *Tatăl Nostru* scris de Nicolai în 1669 este identic cu textul furnizat în 1593 de Luca Stroici și publicat, cu litere latine, de St. Sarnicki, la Cracovia, în 1694 (cu diferențe explicabile datorită transmiterii orale a textului; atragem, însă, atenția asupra expresiei *Facă-se voia Ta* [ca și în variantele actuale], în comparație cu *Fie voia Ta*, în variantele cunoscute din epocă.). Formulările erau preluate din practica bisericii ortodoxe române și reprezintă o dovadă că folosirea limbii române în biserica românească era pe cale de a se generaliza definitiv.

Din 1655 până în 1671, scrierile lui Nicolae Spătarul în limba română (la care se adaugă *Enchiridion*, în greacă și latină) au fost integral religioase. Alcătuirea răspunsului la întrebarea lui Simeon Arnauld referitoare la *transsubstantione Corporis Domini*, traducerea *Vechiului Testament*, a *Cărții cu multe întrebări și Mântuirea păcătoșilor (Amartolon Sotiria)*, a *Orațiilor și Apologiilor* lui Ioan Cantacuzino, ca și alcătuirea unui mic codex de rugăciuni pentru Gheorghe Ștefan și a unui alt codex pentru capelanul Thomas Smith sunt tot atâtea mărturii că el era îmbibat de problemele pe care le studiasse la Constantinopol, cărora le adăugase, pe parcurs, informația din lecturile sale de orientări foarte diferite. Până la plecarea în Rusia, în 1671, Nicolae Spătarul a fost un scriitor ortodox laic. Considerăm că această perioadă din activitatea sa poate fi numită „a textelor religioase”, cu completarea că a tradus, în aceeași perioadă, probabil, și scrierile istorice: *Cronograful* și *Istoriile* lui Herodot.

Bibliografie

- Belobrova 1981: O. A. Belobrova, *Ob antografach Nikolaja Spafarija*, in „Trudy Otdela Drevnej Russkoj Literatury”, 1981, t. 36, p. 259–265.
- Biblia 1688: *Biblia adevărată Dumnezeiasca Scriptură ale cei vechi și ale cei noao leage*, toate care s-au tălmăcit după limba elinească spre înțelegerea limbii rumânești, cu porunca preabunului creștin și luminatului Domn Ioan Șarban Cantacozino Basarabă Voievod și cu îndemnarea dumnealui, Costandin Brâncoveanu, Marele Logofăt[...]. Tipăritu-s-au întâiu în scaunul Mitropoliei Bucureștilor, în vremea păstoriei Preasfințitului părinte Chir Theodosie, mitropolitul țării și exarhu laturilor. Și pentru cea de obște priință s-au

¹⁰ Este incorectă expresia „[rugăciuni] traduse de Nicolae Spătarul”, pentru că ele erau folosite în cultul ortodox nu numai în sec. al XVII-lea, ci și în sec. al XVI-lea.

- dăruit neamului rumânesc, la anul de la facerea lumii, 7197, iară de la spăsenia lumii, 1688, în luna lui noiembrie în 10 zile. / Și ediția din 1988: *Biblia adevă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.
- Cantacuzino 2010: Ioan Cantacuzino, *Patru apologii pentru religia creștină și Patru orații*, ediție critică, studiu introductiv, notă asupra ediției, note și comentarii, glosar de Eugenia Dima, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010.
- Cândea 1979: Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.
- Crestomație literară. Crestomație literară română veche*, coord. I. C. Chițimia, Stela Toma, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984.
- Diaconescu 1997: Traian S. Diaconescu, *Nicolae Spătarul Milescu, Manual sau Steaua Orientului strălucind Occidentului. Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, Editura Institutul European, Iași, 1997, p. 66–155.
- Dragomir 2007a: Mioara Dragomir, *Nicolae Milescu Spătarul – maniera de traducere a Cărții cu multe întrebări foarte de folos...*, în *Limbaje și comunicare IX*, Suceava, Editura Universității, 2007, p. 382–388.
- Dragomir 2007b: Mioara Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas, 2007.
- Elian 2003: Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe (de la întemeiere până la 1800)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 77, 1959, p. 904–935, articol retipărit în Al. Elian, *Bișanțul, Biserica și Cultura românească*, ed. Vasile V. Muntean, Editura Trinitas, Iași, 2003, p.141–180.
- Giurescu 1927: C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară*, București, 1927, „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române”, Seria a III-a, t.VII și Extras, p. 21–24.
- Golubev 1971: I. F. Golubev, *Vstretchia Simeona Polockogo, Epifanija Slavineckogo i Paisia Liğarida s Nikolaem Spafariem i ich beseda*, în „Trudy otdela drevnerusskoj literatury”, vyp. 26, Leningrad, 1971, p. 294–301 (traducerea noastră, cu note și explicații, sub tipar).
- Gorovei 1985a: Șt. S. Gorovei, *Un episod din „recuperarea” Bișanțului: prima „operă” a spătarului Nicolae Milescu*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie ‘A. D. Xenopol’, Iași”, XXII, 1985, nr. 2, p. 441–461.
- Gorovei 1985b: Șt. S. Gorovei, *Precizări necesare*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie ‘A. D. Xenopol’, Iași”, XXII, 1985, nr. 2, p. 805-806.
- Gorovei 2003: Șt. S. Gorovei, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003.
- Haneș 1962: P. V. Haneș, *Un tricentenar Milescu: Cartea cu întrebări (1661–1961)*, în „Glasul Bisericii”, 21, 1962, nr. 1-2, p. 80–91.
- Herodot 1984: Herodot, *Istori*, ediție îngrijită de Liviu Onu și Lucia Șapcaliu, prefață, studiu filologic, note și glosar de Liviu Onu, Editura Minerva, București, 1984.
- Mareș 1979: Al. Mareș, *În legătură cu o traducere românească a lui Nicolae Milescu*, în „Limba Română”, XXVIII, 1979, nr. 3, p. 253–265.
- Mareș 1989: Al. Mareș, *«Interpolarea» din Cartea cu multe întrebări a lui Nicolae Spătarul (Milescu). O chestiune de paternitate*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 1989, nr. 2, p. 145–158.

- Matei 2008: Ion Matei, *Reprezentanții diplomați (capuchebăi) ai Țării Românești la Poarta otomană*, Ediție îngrijită de Naghi Pienaru și Tudor Teoteoi, București, Editura Academiei Române, 2008.
- Mihail 1980: Zamfira Mihail, *Nicolae Milescu, le Spathaire – un „encyclopédiste” roumain du XVIIIe siècle*, „Revue des études sud-est européennes”, XVIII, 1980, n° 2, p. 265–286.
- Mihail 1995: Zamfira Mihail, *Exercices philologiques de Nicolae Milescu (1669): le Codex des prières offert à Thomas Smith*, în „Anuarul Institutului de Istorie ‘A. D. Xenopol’, Iași”, XXXII, 1995, p. 206–226.
- Mihail 2009: Zamfira Mihail, *Nicolae le Spathaire Milescu à travers ses manuscrits*, Editura Academiei Române, București, 2009.
- Mihăescu 2006: Doru Mihăescu, *Cronografele românești*, București, Editura Academiei Române, 2006.
- MLD 1988–2012: *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, Pars I, *Genesis*, Iași, 1988; Pars II, *Exodus*, Iași, 1991; Pars III, *Leviticus*, Iași, 1993; Pars IV, *Numeri*, Iași, 1994; Pars V, *Deuteronomium*, Iași, 1997; Pars XI, *Liber Psalmorum*, Iași, 2000; Pars VI, *Iosue, Iudicum, Ruth*, Iași, 2004; Pars VII, *Regum I, Regum II*, Iași, 2008; Pars IX, *I–II Paralipomenon*, Iași, 2011; Pars X₂, *Job*, Iași, 2012; Pars XII, *Josephus ad Machabaeos*, Iași, 2012.
- Momina 2007: M. A. Momina, *Atlas Sinensis i Opisane Kıtaja Nikolaja Spafarija*, «Revue des études sud-est européennes», XLV, 2007, 1–4, p. 261–278.
- Olar 2010: Victor Olar, *Mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei (1648-1653; 1655-1668)*, în Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Victor Olar, *Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare*, Editura Paideia, București, 2010, p. 137–182.
- Onu 2002: Liviu Onu, *Tradiția manuscrisă a unei sinteze europene la români în secolele al XVII-lea și al XIX-lea. Mântuirea păcătoșilor (Amartolon Solirria)*, ed. Gh.Chivu, Editura Academiei Române, București, 2002.
- Șapte taine. Șapte taine a beserecii, Iași, 1644, ediție critică, notă asupra ediției și studiu filologico-lingvistic de Iulia Mazilu. Cuvânt înainte de Eugen Munteanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.
- Ștrempel 1978: G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, vol. I–IV, 1978–1992.
- Ursu 1999: N. A. Ursu, *Încă o traducere necunoscută a lui Nicolae Spătarul (Milescu): Apologie contra lui Mahomed a împăratului bizantin Ioan Cantacuzino*, în „Cronica”, XXXIV, 1999, nr. 9, p. 11.
- Ursu 2003: N. A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Editura Cronica, Iași, 2003, p. 342–353.
- Velculescu 1989: Cătălina Velculescu, *Documentar istorico-literar. Variante românești ale „pildei mărgăritarului”*, în „Memoriile Secției de Filologie și Literatură”, Academia Română, seria IV, tom XI, 1989, p. 27–28, 38.
- Velculescu 2000–2001: Cătălina Velculescu, *Fragen und Antworten*, în „Synthesis”, XXVII–XXVIII, 2000–2001, 89–92 (comunicare Göttingen), în extenso în *Texte nitate, texte regăsite*, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2002, p.45–72.
- Velculescu et alii 2010: Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Victor Olar, *Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare*, Editura Paideia, București, 2010.